

ОСНОВНИ МОМЕНТИ И ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКА МИСЪЛ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Георги Димов

Със своите три обособени и същевременно взаимодействащи и взаимопроникващи области — литературна история, литературна теория, литературна критика — литературоведческата мисъл участва най-активно и непосредствено в литературния процес, в естетическото и общокултурното възможване на човека, на обществото. С всяка нова епоха са се умножавали усилията да бъдат утвърдени принципи и критерии, от чиито позиции да се изучават социалните, психологическите, познавателните, емоционалните страни и аспекти на литературните явления, да се разкриват своеобразните черти на творческата личност, да се осветляват обективните и субективните предпоставки на художествената дейност. Тези принципи и критерии са се формирали върху определени концепции за обществено-историческото и културното развитие на човешкото общество. Затова в литературоведческото мислене на всяка епоха са отразени не само социалните, общоидеологическите, идейно-естетическите възрения на едно общество, но и характерът на една национална култура с нейните завоевания, с противоречивите ѝ изяви и тенденции. Съдействайки за разбиране и възприемане на художественото творчество, за неговото по-нататъшно развитие с оглед исторически обусловените духовни потребности на човека, литературоведческата дейност свидетелства и за състоянието на духовете, за интелектуалните и нравствените процеси на времето. Оттук и все по-растящата необходимост наред с художествената литература да се изучава и литературоведческата дейност, която е участвувала и все по-активно се включва в общите културно-исторически процеси на всяка епоха, съдействувала и за идейно-духовното съзряване на един народ. Тази необходимост се налага с особена настойчивост за българското литературознание, което поради специфичните условия, в които се е развивал националният ни духовен живот, поради ускорените негови темпове също се е изиявявало в своеобразни форми, бързо еменяло своите насоки и характер съобразно с тенденциите на обществено-историческите процеси в страната. Но изследванията в тази област са все още малобройни, много видни негови представители, а и цели периоди все още не са проучени монографично, а липсват и обзорни прегледи, които да дават възможност да се видят основните моменти и тенденции в развитието на литературоведческото мислене през определен исторически период. С оглед именно на тази потребност по-нататъшното изложение ще има за цел да хвърли един панорамен поглед върху неговите насоки през един важен период на историческото ни развитие — от Освобождението до Първата световна война.

Както вече сме писали на друго място, в годините непосредствено преди Освобождението българската литературно-художествена и литературно-научна мисъл се развива с особено интензивни темпове. Тя активно стимулира народностно-възродителните процеси, културното и естетическото съзряване на българската общественост, която все по-дълбоко осъзнава необходимостта от национална революция. В ония години и при ония условия естествено е било литературната критика да се развива с особена интензивност поради необходимостта да се реагира бързо и непосредствено на книжовните явления, които с всяка изминала година са се умножавали, разнообразявали са се жанрово и тематично. Тя играе все по-активна роля както за осъзнаване на националните повели на времето, така и за формиране на културно-естетически, философско-нравствени концепции, за утвърждаване на по-високи критерии у хората на перото относно характера и предназначението на литературата, за разкриване широките хоризонти на световната култура. През динамичната възрожденска епоха критико-оценъчната дейност в своите най-значителни прояви се изгражда върху принципите на реалистичното и материалистическото разбиране относно характера и задачите на литературната дейност, относно нейните познавателни и национално-възпитателни функции. В лицето на Каравелов и Ботев националната ни литературнотеоретическа и критическа мисъл се извиси до най-високите върхове в домарксовия период.

Непосредствено след Освобождението най-добрите писатели и литературни дейци се стремят да следват демократическите възрожденски традиции, като ги разширяват и преосмислят с оглед на новите потребности на националното ни обществено и културно развитие. Онова, което е характерно за ония първи следосвободенски години, е, че бързата поляризация в обществено-политическия живот не се съпътства от съответна дълбока диференциация в естетическите и литературнотеоретическите разбиращения и трактовки. Макар появили-те се множество вестници и списания от страниците си да застъпват интересите и домогванията на определени обществени групи и политически партии, все още не съществуват ярко обособени и противоположни литературнокритически програми и платформи. Критиките, които се появяват в ежедневиия и периодичния печат, взаимните нападки, разменяни между малцината представители на критическата и изобщо на литературната мисъл, са обусловени не толкова от дълбоки различия в разбиранията им по теоретическите и практическите въпроси на литературата, колкото от недостатъчна подготовка и превратни възгледи на мнозина относно същността и задачите на художествената и критико-оценъчната дейност. А нерядко са били породени и от политически съображения, от лични взаимоотношения, пристрастия, домогвания и т. н.

През десетилетието непосредствено след Освобождението хората, които дават облика на литературния живот, са се формирали в условията на възрожденската епоха. Едни продължават да живеят под обаянието на нейните идеали, за да изпитат скоро дълбоки разочарования и душевни сътресения при сблъсъка с формиращата се буржоазна общественост, тръгнала по пътя на политическия карьеризъм и идейно-нравствената деградация. И искрено ще искат да се противопоставят на този разложителен процес. Чрез художествено и литературнокритическо или културно-публицистично слово те се заемат да сродят новите поколения с величието на дейците от възрожденската епоха. Други се оказват неподготвени да схванат растящите културни и идейно-естетически нужди на новата епоха и с предишната наивно-патриотична ревност продължавали да пишат всякакви съчинения, които не намирали резонанс сред хората с повишени критерии за духовни ценности. Трети, успели да разширят художествения си и литературнотеоретически кръгзор, запознали се със завоева-

нията на напредналите европейски народи, полагат усилия да утвърдят по-високи принципи в областта на книжовната дейност, при създаване и оценка на литературни, културно-исторически или научни съчинения. И сред този обществен и духовен кипнеж, онова, което се откроява и налага на вниманието, е жизнеността на възрожденските литературни традиции. Те са се ползували с безспорен авторитет сред следосвободенската демократична интелигенция, за дълги години продължавали да подхранват гражданските и творческите пориви на хората на перото, устремени към по-високи идеали.

И сега литературоведческата дейност, представлявана най-вече от критиката, е обусловена от народностни, утилитарни подбуди — да се съдействува за решаване на актуални национални обществени и културни задачи, да се издигне идейно-естетическото равнище на народа, да се създаде литература, съзвучна с неговите нужди, с душевността му, да се тласне напред цялостното духовно развитие на нацията ни чрез художествено пресъздаване на историческото ни минало, на непосредственото настояще, и с оглед да се намерят най-верните пътища за по-нататъшно всестранно възможване. И сега, както и преди, при критическото разглеждане на дадено произведение се подхващат и по-общии въпроси: било за важността и своеобразната природа на литературната дейност, за нейните обективни и субективни предпоставки, било за гражданските позиции на писателя или за необходимостта от специални грижи за развитието на националната книжнина, литература, култура, за които буржоазните власти нехаели или твърде рядко се замисляли. А обстоятелството, че критическата дейност се развивала главно по страниците на текущия печат, вече в значителна степен предопределя както обсега на подхванатите въпроси, така и формата на тяхната трактовка, общото звучене на критическите съждения.

Както е известно, в първите следосвободенски години както в Княжеството, така и в Източна Румелия се появяват множество периодични издания. Но само в някои от тях се печатат по-редовно и сравнително по-сериозни литературнокритически работи. Това са преди всичко в „Народний глас“, сп. „Наука“ и сп. „Зора“ — редактирани от Ив. Вазов и К. Величков в Пловдив, подновеното в София „Периодическо списание“ на Българското книжовно дружество, сп. „Труд“ на Цани Гинчев, вестниците на либералната партия, където са печатали Захари Стоянов и Петко Славейков и други книжовници от по-старото или по-младото поколение. Обнародваните тук литературнокритически статии, отзиви, рецензии, бележки са интересни не само за характеристиката на литературния живот, но и за политическата и културната атмосфера в ония години, за борби и нрави, за социални и филолософски разбирания, за естетически критерии и духовнограждански пориви. Не по-малко показателни в тая насока са и предговорите, с които авторите придружавали своите книги, за да разкрият по-пряко съкровените си разбирания по живототрепачи обществени и културни въпроси, за да споделят подбудите, накарали ги да се заловят за литературна дейност.

Както през възрожденската епоха, и сега повечето и по-сериозните литературнокритически статии са от перото на същите ония хора, които бяха автори и на най-значителните художествени творби — Ив. Вазов, Захари Стоянов, К. Величков. Те използват различни жанрови форми за преценка на едно или друго книжовно произведение, утвърждават или отхвърлят, като често указват на своеобразието на литературната дейност или правят по-обща характеристика на националния литературен живот. За Вазов, който открива специални критически отдели в редактираните от него периодически издания, за да може литературата да изпълнява своето предназначение като средство за познание и възпитание, за народностно самоопознание и емоционално-нравствени изживявания, тя трябва да пресъздава миналото и настоящето, битието на народа, со-

циалните и духовните му тежнения. Чрез различни критически писания — уводната статия и книжовния преглед, рецензията или краткия отзив, публицистичната бележка или по-разгърнатата критическа статия — той неуморно ще настоява литературата ни да се развива по свой самобитен път, да има национален облик, писателят да бъде гражданин на своята страна, дълбоко сроден с бита и мисловността, с терзанията и идеалите на народа, да живее с хуманистичните идеи на човека. Подобно на големите ни възрожденци и той обосновава взаимоотношението между национално и общочовешко, между лично и обществено, между народ и писател. Ще изтъква необходимостта от талант и подготовка за подобна творческа дейност.

Подобни са и разбиранията на Захари Стоянов, в чиято критическа дейност намират най-ярко и пълно продължение възрожденските материалистически литературнокритически традиции. Критическите му статии, колкото и инцидентни да са, са изградени върху принципите на революционно-демократическата естетика, раздвижват литературната общественост на времето, оставят дълбоки следи в литературния живот. И то не толкова с конкретните си оценки, често пъти твърде пристрастни, а преди всичко с верните изходни позиции и теоретически принципи относно характера и ролята на литературата. Вярност с жизнената правда, съзвучие с обществените тенденции на развитие, отклик на най-актуалните въпроси, които вълнуват хората — ето някои от основните критерии, на които следва да отговаря всяко литературно произведение според З. Стоянов. Със същата непримиримост, с която Каравелов и Ботев злчно осмиваха и жигосваха закъсените пропагандатори на сантиментално-приключенски книжлета, неспособни да видят и вземат ценното от други народи, сега авторът на „Записки по българските въстания“ подхваля на унищожителна критика тези все още непреодоленни рецидиви, както и всички ония, чиито творби били лишени от по-значителен обществен и духовен заряд.

Статиите на Вазов, и на З. Стоянов са продиктувани от непосредствените нужди на момента, пронизани са от един неотменен критицизъм, обусловен от примитивността в естетическите и културните възгледи у онези, които са били блазни от съзнанието, че създават културни ценности, а в същото време били с притъпено чувство за отговорност пред високите изисквания на националната литература и култура.

Колко жизнено непереходни са били възрожденските материалистически традиции, говори и обстоятелството, че в онова първо десетилетие след Освобождението дори и такива литератори като д-р К. Кръстев и Ив. Шишманов, школували в западноевропейски университети и влезли в досег с модернистични философски и естетически течения, в първите си статии, през 80-те години, а проф. Шишманов и до края на живота си, вървят в руслото на онези демократически принципи, които утвърждаваха житейски правдивата, национално и хуманистично осмислена литература, която да бъде двигател на обществения прогрес, да способствува за нравственото и гражданското извисяване на хората. Именно от подобни позиции бъдещият апологет на естетския модернизъм д-р Кръстев сега оценява високо творчеството на Вазов, брани го от преднамерени и користни нападки и отричания. Все от подобни реалистични критерии Шишманов критикува две от никнещите като гъби тогава драматургични произведения, за да постави на разглеждане важни теоретико-методологически въпроси — нещо ново в тогавашната литературнокритическа практика. Тези първи статии на бъдещия голям литературен и културен историк представляват своеобразни историко-литературни трактати, говорят вече за едно по-широко научно литературоведческо мислене, за един по-аргументиран историко-литературен подход към художествените явления. Още сега Шишманов подхваща някои въпроси, които ще станат ръководни в по-сетнешната му богата и разнообразна литера-

туроведческа дейност, говори за закономерностите на литературнохудожественото и теоретико-критическо развитие, за предпоставките, обуславящи безсмъртието на големите писатели, за общото и специфичното, което характеризира отделните епохи, направления, за ролята на традицията, на новаторските търсения и т. н. (вж. Периодическо списание, 1884, 1885).

По онова време на критическото поле се изявява и К. Величков, който също се застъпва за жизненоправдива литература, но статиите му имат по-скоро импресионистичен характер, дават противоречиви оценки за творчеството на някои големи възрожденски писатели, говорят и за някои идейно-политически пристрастия.

Подобни тенденции се проявяват и в критическата дейност на П. Пешев, от чието перо излизат голяма част от критическите статии, печатани тогава по страниците на „Периодическо списание“. Те се отличават с подчертана идейно-естетическа хетерогенност, с либерално-просветителски тенденции, авторът им не винаги успява да види ценното в разглежданите творби, в оценките си се ръководи от различни побуди, не винаги от чисто литературно естество. Несъмнено борбата, която се разгръща между отделните политически партии, а и противоречията в идейно-философските разбирания започват да дават все по-осезаемо отражение и върху критическата дейност, върху отношението към един или друг писател, към една или друга творба. Въпреки че всички апелират за обективност и безпристрастност при оценка на литературните явления, малцина са онези, които съумяват да надмогнат политическите си симпатии и антипатии, личните си отношения и т. н.

За характера и насоките на литературно-естетическото и теоретическо-критическото мислене през онова първо десетилетие след Освобождението интерес представляват и първите прояви на Д. Благоев в тая област. През 1885 г. в кн. 2 на сп. „Съвременний показател“ Благоев обнародва статията „Нашата литература“. Още тук той проявява верни теоретико-критически разбирания, които вървят в руслото на материалистическата революционно-демократическа естетика. Основната мисъл на Благоев е, че литературата „се явява, от една страна, продукт на общественото развитие, от друга — сама влияе на обществения живот“. Затова и критерият за оценка на едно произведение трябва да бъде доколко то е съдействувало за решаване задачите, които са стояли в определен момент пред дадено общество. Тези му съждения и изводи се родеят много с тия на Каравелов и Ботев, които през 70-те години, по думите му, единствено създали творби, отразяващи действителните нужди на хората, възпитаващи ги на борба в името на свободата и човешкото щастие. До качествено ново марксистическо разглеждане на литературно-художествените и теоретико-критическите проблеми Благоев ще дойде по-късно, през следващото десетилетие.

Не може да не направи впечатление, че през това първо следосвободенско десетилетие хората на критическото перо се стремят към един по-всеобхватен поглед върху литературния живот. По различни поводи и в различни форми те подхвърлят на прещенка всичко, което е засягало обществените интереси и духовните потребности на нацията. Най-често те са в конфликт с официалната общественост. Статиите им са изпълнени с дълбоко недоволство и критицизъм, обусловени от несъответствието между обществеността, културно-естетическите пориви — от една страна, и примитивизма, пошлостта, духовната убогост, некомпетентността — от друга. От този конфликт между идейно-естетически идеал и непосредствена литературна практика се раждат най-добрите прояви на литературнокритическата мисъл. Тя се утвърждава като действителен фактор за по-нататъшното развитие на националната ни литература, за формиране на едно по-високо естетическо съзнание, за утвърждаване на народността и хуманистични разбирания относно социалния и духовния живот.

През следващото десетилетие обаче (през 90-те години) в националния ни литературен живот настъпва дълбока идейно-методологическа поляризация, особено в областта на теоретико-критическото мислене. От една страна, продължава линията на реалистичната критика, разбираана в духа на предходните десетилетия, но, от друга, появява се и бързо се утвърждава марксистическата теоретико-критическа мисъл, а, от трета — открояват се и първите прояви на индивидуалистично-модернистичната естетика и критика. Всяко от тези три основни направления се бори за утвърждаване на определени принципи в литературния живот, всяко си има свои печатни органи, от страниците на които воюва страстно и непримиримо за налагане на свое естетическо верую. Често обаче сме свидетели как в едни и същи списания се появяват статии с твърде противоречива основа и насоченост, излезли от перото на хора с нееднакви политически и философски разбирания, с нееднакви критерии за значимост на литературата.

Текущият литературен живот, който твърде много се усложнява и се характеризира с хетерогенни, противоречиви прояви и тенденции, се развива главно на страниците на списанията: „Български преглед“, което се оформя като „професорско“ списание, с претенции да стане център на националния духовен живот; „Българска сбирка“, в което се печатат материали с реалистична, но твърде аморфна идейна насоченост, а води и борба срещу социализма: „Ново време“ — редактирано от Д. Благоев, от страниците на което се утвърждават принципите на социалистическата литература и на марксистическата литературна теория и критика; „Мисъл“, което постепенно се обособява като трибуна на модернистите, но в което печатат и редица писатели-реалисти. От страниците именно на „Мисъл“ д-р Кръстев и Пенчо Славейков се стремят да утвърдят нови, с подчертана философско-индивидуалистична и модернистична естетическа насоченост принципи, ръководени от съзнанието за необходимостта да бъдат разширени тематиката и проблематиката на българската литература. По същото време излизат и други списания, като „Ден“, „Общо дело“, „Летописи“, „Училищен преглед“, които имат разнородна обществено-политическа насоченост, а и печатаните в тях литературни материали са твърде противоречиви по естетическа основа и социален патос. С всяка година картината на литературнокритическата дейност става все по-пъстра и разнопосочна. Сблъсъците стават все по-остри, обособяват се кръгове, които водят непримирима борба, макар и невинаги от чисто литературни съображения. Пък и често застъпваните от тях позиции имат немалко допирни точки в основата си. Но при всичката хетерогенност на процесите наблюдаваме как успоредно с обществено-политическата расте и идейно-естетическата поляризация, макар, както вече бе отбелязано, явленията да са твърде многопластови и е трудно да се квалифицират само с няколко определени термина.

Особено внимание заслужава фактът, че сега, през 90-те години, литературното познание ни се насочва към нови области. Ако през първото десетилетие след Освобождението националната ни литературоведческа мисъл се изявява главно в областта на оперативната критика, то към края на 80-те и особено през 90-те години се появяват и първите опити за историко-литературна трактовка на литературното развитие. Литературната история започва все по-настойчиво да предявява своите права, привлича погледите на мнозина, които вече осъзнавали необходимостта от изучаване на хилядолетното ни литературно развитие като предпоставка за национално утвърждаване и културно възможване. Интересът към многовековното литературно и общо книжовно наследство особено се засилва с отварянето през 1888 г. на Висшето училище в София, което скоро преобразява в университет. В неговата учебно-преподавателска и научноизследовател-

ска работа са привлечени първите академично школувани литератори, формирани като учени в големи европейски университети. В своите първи стъпки като литературни историци тези млади учени ще имат за опора и пример трудовете на редица големи славяноведа, завоеванията на славянознанието, което по онова време е в голям подем и което все по-широко включва в своята орбита и паметниците на българската книжнина, на българското историческо минало.

Свидетели сме как с всяка година историко-литературните изследвания се умножават, как расте интересът към едно по-всестранно научно осветление на културното ни минало, особено на фолклора, на старобългарската и на възрожденската литература. Първите български учени-филолози проявяват широки научни интереси. Те са едновременно и литературни, и общокултурни историци. Тласкани от патриотични пориви, обладани от идеите на позитивизма — твърде популярни в ония години, те заработват всеотдайно, за да осветлят духовния живот на българската народност от далечното Средновековие до по-ново време. Така първите преподаватели в новооткрития университет — професорите Ал. Т.-Балан, Ив. Д. Шишманов, по-късно Йордан Иванов, Б. Пенев, М. Арнаудов — се изиявяват не само като литературни историци, но и като историци на народността ни култура, като фолклористи и етнографи, като езиковеди, изобщо като филолози в най-широкия смисъл на това понятие. Дори и онези, чийто облик на учени е подчертано езиковедски, като проф. Л. Милетич, проф. Б. Цонев, проф. Ст. Младенов, и те нерядко пишат по литературни въпроси. А дори и учените по обща история — и те не остават чужди на проблемите на литературата в нейното многовековно развитие, какъвто е случаят с проф. Марин Дринов — автор на ценни изследвания по въпросите на народността ни книжнина. Изобщо за ония години е характерен един всеобхватен синхронен интерес към разнообразните проблеми на българознанието, схващано като неразделна част от славянознанието. И затова в много трудове въпросите на българистиката и славистиката взаимно се преплитат и допълват, за което свидетелствуват и изследванията на редица чужди учени-слависти. Те не само издават стари български книжовни паметници, но осветляват и важни моменти от духовния живот на българската народност през различните исторически периоди.

Прави впечатление и друго — макар тези наши първи учени да са школували в чужди университети в други хуманитарни дисциплини, у нас те работят като изследвачи-българоведа. Те са имали будно съзнание, за своя народостен дълг — да осветлят преди всичко българското културно минало, да го направят достойно на новите поколения — наши и чужди — и по този начин да утвърдят истината за богатото наследство на българската народност. При това тези наши учени проявяват рядко широка ерудираност, а това им позволява да видят различните явления в тяхната взаимовръзка, да потърсят техния по-далечен генезис, да уловят пулса на цялостния интелектуален живот. Тази енциклопедичност в интереси и занимания, която особено ярко се откроява при проф. Ив. Шишманов, очевидно се е налагала и от все още недостатъчната диференцираност на отделните историко-филологически дисциплини, пък и от нуждите на момента. Българската нация, едва отхвърлила многовековното чуждо потисничество, е трябвало да покаже пред света своето богато културно минало, което е трябвало да послужи като аргумент за творческата жизнеспособност на народа ни и да обогатява и по-нататък общочовешката наука и култура. И още нещо — тези наши учени са разбирали, че преди да се пристъпи към по-цялостни характеристики и изводи за едни или други страни на духовния ни живот, за едни или други книжовни явления, трябва да се издирят и обнародват оцелелите разнообразни паметници. И в тази насока именно те разгръщат плодотворна дейност и по този начин правят достойна тези паметници и на световната научна общественост, опровергават мнения на някои чужди учени, които съзнателно или не-

съзнателно тълкували в невярна светлина общественно-исторически събития, книжовни явления, литературни произведения. Изобщо трудовете на тези наши учени са наситени с богат фактологически материал, който ги извежда до стихийно материалистически и културно-исторически концепции при тълкуване на духовния ни живот. Каква огромна роля изиграва в това отношение основаното през 1889 г. от проф. Шишманов периодическо издание „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, превърнало се в истинска съкровищница на българознанието, на създаденото от българския творчески дух през вековете! Многобройните Шишманови трудове по проблемите на фолклора и етнографията, на националното ни възраждане, на литературното ни и общокултурно развитие утвърждават здрави и перспективни научни принципи, представяват етап в развоя на родната ни наука. Формулираният от него „психосоциологичен метод“ му дава възможност да разкрие и осветли обективните и субективните предпоставки на художествените явления, да се домогне до верни историко-литературни характеристики на националната ни и на редица европейски литератури. Така той се утвърждава като един от първооснователите на българската литературна история.

Колкото и да бродят из далечното и по-близо минало, за да открият във всеки факт плод на българския творчески дух, тези наши учени живеят най-непосредствено и с нуждите на своята съвременност. Те следят и текущия литературен живот, пишат статии, отзиви, рецензии за творби на писатели — техни съвременници. С всевъзможни форми съдействуват за правилното развитие на литературния живот. За нуждите на литературното образование някои от тях, като проф. Ал. Т.-Балан например, написват цялостен труд за развитието на българската литература — от нейното зараждане, от Кирил и Методий до най-ново време, до 90-те години, когато издава книгата си „Българска литература“ (1896). През същата година излиза и трудът на проф. Йордан Иванов „История на славянските литератури“, замислен също като учебно помагало, за да се освети по-късно на издирване и обнародване на множество старобългарски паметници, както и на народни песни. Ако Шишманов разглежда в монографичен план творчеството на едни от най-видните възрожденци, то Балан за първи път се заема да проследи и характеризира създаденото от Вазов от позициите на литературния историк, и то в един момент, когато това творчество е било обект предимно на критико-публицистична оценка. А по-късно и Шишманов ще отдели много сили и време, за да осветли от различни страни жизнения и творческия път на автора на „Под игото“, да разкрие генезиса на много негови произведения, използвайки умело анкетния метод, в резултат на което днес ние разполагаме с неocenимата във всяко отношение книга на учения-литературовед за народния поет — „Иван Вазов, спомени и документи“. Дълбоки бразди в националната ни литературна история прокарва проф. Б. Пенев. Изследвайки в редица студии творчеството на някои писатели от преди и след Освобождението, този голям литературен историк проследява детайлно и с научна вгълбеност цялостното развитие на новата ни литература, от нейното зараждане до Ботев. Създавани като университетски лекции, тези проучвания прерастат в цялостен труд върху проблема на новата ни литература, излязъл по-късно, посмъртно, в четири тома — „История на новата българска литература“.

Заслужава внимание и обстоятелството, че тези наши учени, особено Шишманов и Б. Пенев, изследвайки личности и явления, дали съдържание на българската литература, търсят да разкрият и нейните взаимоотношения с другите славянски и балкански литератури. Сравнително-историческото разглеждане на литературните явления, на литературния процес, за тях се явява необходима предпоставка, за да може вярно да се осветлят многобройните феномени, да се види националнорасовото и общозакономерното в литературния развой.

При това — отчитайки ролята на предходните традиции — национални и чужди, — те винаги търсят да разкрият социално-историческите и индивидуално-психологическите предпоставки на литературните явления, закономерностите на литературния процес. Макар в трудовете им да се открояват и немалко противоречиви сждения, несъстоятелни от днешно гледище преценки, тези трудове издигат националната ни литературна наука на високо равнище и с много свои страни представляват интерес и за съвременното ни литературознание. И то не само с богатия фактологически материал, който съдържат, но и с широтата, с която изследвачите подхождат към художествените явления и процеси, с онзи народностен и хуманистичен патос, който ги вдъхновява в усилията им да разкрият научната истина, като свързват литературното с цялостното обществено-историческо развитие на народа ни през определена епоха. Те ценят преди всичко онази литература, която има голямо познавателно, възпитателно, идейно-емоционално значение, литература, която е създадена в духа на най-добрите традиции на националната и световната класика.

Колко чужди са нашите първи литературни историци на идеалистично-формалистичните теории, особено ярко свидетелствуват редица трудове на Шишманов, който в много от своите концепции върви в руслото на материалистическата литературна наука. В една малка статия от 1896 г., озаглавена „Тенденциозно изкуство или изкуство за себе си“, Шишманов отхвърля всякакви теории за някакво „чисто изкуство“, категорично заявява, че произведение без тенденция не може да има, защото то винаги отразява „не само личната психика на един писател, но и душата на една епоха и на едно общество или на известен социален клас“, че бъдещето принадлежи на онова изкуство, което „помага на борбата против обществените неправди“. Най-святата задача на изкуството е човешкият прогрес и щастие, то се изменя успоредно с измененията, която настъпват в социално-икономическия живот, говори не един път нашият литературовед. Затова и бъдещата литература ще се обогатява с мотиви и идеи съобразно с новите общества и духовни потребности на човека, съобразно с интересите и идеалите на оная клас, която започва да играе роля на движеща сила в историческото развитие. В правилна насока Шишманов вижда и онези предпоставки, които могат да стимулират да се изявят дарованията, каквито несъмнено се крият в недра на народа.

Ако Шишманов и като литературен историк, и като критик (макар с чисто критическа дейност да се занимава спорадично) изхожда все от реалистични, материалистически позиции, то Боян Пенев, който като историк на възрожденската литература се издига до здрави научни концепции, подчертавайки неотменно ролята на общественно-политическите, социално-икономическите, културно-историческите фактори в литературния процес, когато обаче съди за съвременната нему литература, когато пристъпва към нея като критик, той често минава на формалистично-естетски позиции, за което ще стане дума по-нататък. Тук искаме само да отбележим колко сложен и многопосочен е литературният живот към края на миналия и началото на нашия век, колко противоречиви са методологическите тенденции, колко хетерогенни са критериите, от които се пристъпва към литературните явления, особено към онези от непосредствената съвременност.

* * *

Наред с реалистичната, културно-историческата, стихийно-материалистическата линия, следвана от споменатите вече литературоведи и писатели и от редица други, за които ще стане дума по-нататък, през 90-те години се открояват и настойчиви усилия за утвърждаване на принципи, характерни за нашумели

по онова време модерни философски и литературни течения, които вече са били спечелили широк терен в европейския духовен живот, за извеждане на българската художествена и критическа мисъл към нови хоризонти. И ако в художествената литература тези нови принципи и тенденции не са се възприемали така тотално, не са се налагали така властно и безкомпромисно, продължавали са да съжителствуват с поетиката на реализма и романтизма, макар и вече с известни трансформации по посока на психологизма и нравствено-етичната проблематика, то в областта на литературоведческата дейност завоюват е много по-рязък. Разбира се, и тук конкретните критически прояви и теоретически съждения не са така хомогенни, противоречията между теория и практика, а и в самите теоретически концепции са често явление, както противоречив е бил целият тогавашен обществен и духовен живот.

Принципите на естетическия модернизъм намират в една или друга степен израз в критическата дейност на д-р К. Кръстев, на Б. Пенев, в някои от статиите на Пенчо Славейков и у неколцина още техни последователи. От страниците на сп. „Мисъл“, а по-късно и от други периодически органи те защитават ново естетическо верую, макар че не могат изцяло да се откъснат от народностната, реалистична линия, която бе пуснала дълбоки корени в националната ни литература. Затова в теоретико-критическата им дейност съглеждаме много непоследователности, пък и нееднакви са изявите им през отделните периоди на творческия им път. А и невинаги има пълно тъждество между възвестени теоретически постулати и конкретна критическа практика или художествени изяви, както е например при Пенчо Славейков, или пък между теоретика и критика — както понякога е при д-р Кръстев и Б. Пенев. А подобно нещо наблюдаваме и при други литератори, които са се смятали за модернисти и са воювали срещу реалистичната линия в литературата. Дейността на тази генерация литератори е сложна, многопластова и всеки опростителски подход към нея ще я представи в невярна светлина.

Така, ако в началото на критическата си дейност Кръстев се застъпва за жизненоправдива реалистична литература, цени високо Вазов и други писатели-реалисти, то по-късно, към средата на 90-те години, той говори за необходимостта от литература, която „да изтръгне душата из грубия реален живот и да я униса в един създаден от волния полет на човешката фантазия мир, мир на идеална хармония и нравствена хубост“ (Мисъл, 1894—1895, с. 383). Заедно с Пенчо Славейков те обосновават тезата, че изкуството няма никакво отношение към реалните нужди на живота, отрича се неговата конкретно-историческа обусловеност, утвърждават се писатели, които вървят настрана от реализма. Те искат българската литература да пресъздава вечните въпроси на човешкото битие, а не да се занимава с „врявата на деня“, както се изразява Пенчо Славейков. Те не споделят теорията „изкуството за изкуството“, но искат литературата да опоектизира една по-висша действителност, освободена от пошлостта на ежедневието. Само науката имала право да се занимава с обществено-политически въпроси и следователно всички ония писатели като Вазов, Елин Пелин, Г. Стаматов, А. Страшимиров и др., които художествено пресъздавали жизнено актуални въпроси, биват отричани. А се възвеличават писатели като Пенчо Славейков, Яворов, Петко Тодоров и др., но не заради социалните им стихове, а за индивидуалистичните им и символистични творби. В книгата си „Млади и стари“ (1907) Кръстев противопоставя тези „млади“ писатели на онези, които следвали в една или друга степен „остарялата“ реалистична естетика и поетика, без да може да види, че и неговите любимци — младите модернисти — неведнъж са се терзаели от същите тези проблеми, свързани с миналата и сегашната съдба на народа, но видени вече от друг зрителен ъгъл, затова и опоектизирани с други художествени средства. Изказвал неведнъж множество правилни мисли, когато пише за харак-

тера на творческия процес, за таланта и художественото майсторство, за ролята на театъра в духовното израстване на нацията, за мисията на литературата, която не трябва да бъде средство за развлечение, а отговорно дело с голяма обществена и културна значимост, заедно с това Пенчо Славейков изисква писателят да не служи „пряко на нуждите на времето“, защото подобно нещо профанирало таланта, изкуството. Убеден, че писателят трябва да опоектизира духовната, нравствената същност на човека, да го насочва към културно, морално извисяване, авторът на „Кървава песен“ е твърде критичен към всичко, свързано с претворяване на обществено-политически борби, на социално-битов живот. И в същото време пише най-възторжени статии за народното поетическо творчество, пресъздадо именно социално-битовата проблематика, реалното битие на народа. Бил дълги години в центъра на националния ни литературен и общокултурен живот, и с литературоведческата си дейност Пенчо Славейков си извоюва определено място в естетическото ни съзряване независимо от несъстоятелните оценки, които дава за писатели като Ботев, Вазов и др. Колкото и критическият му максимализъм да не улучва винаги истината, колкото и пристрастен да е към съвременните му писатели-реалисти, с усилията си да постави нови проблеми пред писатели и литератори той допринася много за разширяване на проблематиката, на идейно-естетическия кръгзор на българската литература и критика.

В критическото русло на д-р Кръстев и Пенчо Славейков, общо взето, върви и Боян Пенев като ценител на съвременната нему литература. Както вече бе отбелязано, като критик той върви настрана от онези принципи, които следваше в литературноисторическите си изследвания, които стоят на голяма научна висота и дават ярна картина на явленията и процесите през възрожденската епоха. Живеещ и с проблемите на текущия литературен живот, Б. Пенев пише почти за всички писатели — негови съвременници — и в тази му именно критическа дейност се проявяват неговите погрешни естетически концепции. Той недооценява или направо отрича писатели с подчертан социален патос, които пресъздават актуална обществено-политическа тематика. Според него писателите-реалисти не били способни да се домогнат до по-углъбено вникване в човешката душевност, до разкриване на нравствено-психологическите търсения на човека, затова и произведенията им нямали почти никаква художествена стойност. Съветва писателите да се поучат от примера на полската литература, да опоектизират мистично-религиозните чувства и преживявания на човека, устремени към един надземен, имажинерен свят. Само писател, който се чуждеел от обществените борби, можел да съхрани духовно-нравствената си същност и да се осъществи като творец на морално-художествени ценности.

И Кръстев, и Славейков, и Пенев живеят в света на големите световни писатели, стремят се да „европеизират“ националната ни литература, да я направят съпричастна на новите европейски философско-естетически течения. Хора с будна гражданска съвест, те воюват неуморно срещу обществено-политическата корупция, срещу пошлостта и примитивизма, с перо и слово, застъпват се за появата на една високохуманистична, нравствено-етична литература, която да насочва към културно и морално извисяване. Литературоведческата им дейност независимо от естетическите им пристрастия и субективистични оценки на съвременната литература разширява координатите на литературното мислене, утвърждава по-високи нравствени и художествени идеали, насочва погледа на творческата ни интелигенция към големите върхове на световната литература и култура.

В очертаната от тях литературнокритическа линия вървят в една или друга степен и следовниците на символизма, което модернистично течение намира най-много апологети през първите две десетилетия на века. Колкото и авторът на „Кървава песен“ да отрича, че има нещо общо с представителите на това течение,

които дори и иронизира, него те смятат за свой учител. И наистина теоретико-критическите принципи, които те издигат, се родяват твърде много с онова, което вече познаваме от страниците на сп. „Мисъл“. През ония две десетилетия, когато символизъмът е в напълнение, активна критическа дейност развиват Ив. Ст. Андрейчин, Димо Кьорчев, Ив. Радославов, Гео Милев, Л. Стоянов и др., които обикновено преповтарят някои от теоретико-критическите постулати, познати ни от европейския символизъм. Те пропагандират символистичното изкуство, него смятат като изкуство за бъдещето, призовават писателите да бягат от реалната груба действителност, да заживеят в своя вътрешен свят на мечти и пориви към една отвлечена хуманност и етични тежнения. Но и за техните критически съждения и преценки са характерни немалко противоречия, несъответствия между прокламирани естетически възрения и непосредствена практика. Същите тези страстни апологети на изкуство, чуждо на реалния живот, понякога се явяват като защитници на писатели-реалисти, какъвто е случаят със защитата, която правят Ив. Радославов и Гео Милев на Вазов, отричан тогава и от естетско-формалистичната, и от социалистическата критика. И това е толкова по-показателно, че десетина години по-рано в бележития си предговор към „Легенди при Царевец“ Вазов остро критикуваше поети и писатели, увлечени по символизма, създаващи „поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва“. Тук Вазов чертаеше цяла идейно-естетическа програма в противовес на всичко онова, което проповядваха символистите. Не по-малко показателна в тази насока е и прекрасната сравнително-историческа студия на Д. Кьорчев, посветена на трите големи епоса за Априлското въстание: „Под игото“, „Записки по българските въстания“, „Кървава песен“. А и в самия орган на символистите сп. „Звено“ се появяват статии, чието идейно-естетическо съдържание не се покрива с платформата на списанието.

Изобщо процесите, които започват през 90-те години, продължават и през първите две десетилетия на новия век. Литературният живот все повече се усложнява, тенденциите стават все по-разнопосочни. Появилите се нови списания „Наш живот“ на А. Страшимиров (1901), „Демократически преглед“ на Т. Г. Влайков (1902), „Художник“ на С. Радев, П. Генадиев и Ал. Балабанов (1905), „Из нов път“ на Ив. Ст. Андрейчин (1907), „Съвременник“ на Г. Бакалов (1908) поместват статии с твърде пестро идейно-естетическо съдържание, твърде разнородни в критерии и оценки. В ония години наред с неколцината големи писатели и литературоведи в областта на критиката работят и редица други културни и просветни дейци, предимно учители, които са били за по-дълго или по-кратко време облъхнати от идеите на социализма, за да се отдръпнат скоро от него и тръгнат по различни пътища, но запазвайки винаги будно гражданско чувство и интереса си към литературата, на която гледат като на фактор за културно-нравствено издигане на обществото. От една страна, те се застъпват за литература, свързана с живота на народа, отразяваща актуалните проблеми на времето и затова критикуват представителите на символизма, от друга — смятат Вазовата тематика и поезия за остарели, намират идейния кръгозор на автора на „Под игото“ за твърде стеснен, за да може правдиво да отразява новите жизнени и духовни явления, възгледите му за преодоленост от общественото-историческото развитие. В тях трудно ще намерим стройно изградена теоретико-критическа система, а и практическата им дейност е твърде хетерогенна. С подобни черти се отличава критическата дейност на такива литератори като Йордан Маринополски, Ст. Минчев, Ал. Генчев, Божан Ангелов и др. Йордан Маринополски например отначало общува с Пенчо Славейков, за да стане по-късно негов непримирим критик заради индивидуалистичните му увлечения. В същото време критикува и Вазов, че не бил достатъчно социален. Обосновава необходимостта от поезия с

подчертан социален патос, подчертава жизнеността на демократичните възрожденски традиции, както и на руската литература. Смята, че литературният живот у нас след 1903 г. върви към упадък, на подобна тема пише и специална статия „Литературната реакция у нас. Кризата на нашата литература във връзка с обществения упадък“ (1914). Най-значителното му критическо дело е сборникът със статии „Критици“ (1910), чрез които статии иска да обоснове несъстоятелността на застъпваните от Кръстев и Пенчо Славейков модернистични критически принципи.

С подобни либерално-демократически разбирания се отличава и критическата дейност на Ст. Минчев, който отначало печата в сп. „Мисъл“, а и в социалистически издания. И той ратува за литература, свързана с живота, с прогресивните обществени тенденции, но критикува и Вазов, намира тематиката му през ония години за твърде издребняла — в нея не се чувствувал новият живот. С безспорни научни качества се отличава историко-литературната му студия „Из историята на българския роман“, в която проследява зараждането на българската белетристика във връзка с развитието на националния ни живот. И Минчев подобно на Маринополски еднакво воюва срещу модернистите и срещу Вазовите традиции, застъпвайки се за литература спо-съвременна тематика в съзвучие с новите тенденции на епохата. На подобни позиции стои и Божан Ангелов. В редица от многобройните си критически статии се домогва до верни съждения и оценки, най-вече в литературноисторическите си студии за развитието на българската литература.

Очевидно, колкото и дълбоки следи да оставя естетиката на модернизма в литературнокритическата дейност на времето, обективната историческа действителност в България, обществените събития и културните процеси неизбежно са насочвали към други естетически брегове, към здравите традиции на реализма, схващан все по-широко и многоаспектно, към прогресивния романтизъм, към принципите на социалистическата литература. И неслучайно след Първата световна война и Великата октомврийска революция, след трагично-драматичните събития от края на второто и началото на третото десетилетие на века оцелелите писатели и литератори, които платиха дан не на едно увлечение по модни литературни канони, бързо завиха наляво, стъпиха на коравата окървавена българска земя, сродиха се с народното битие и житие, за да израснат бързо като възторжени певци на социалната революция, на социалистическите идеали, за да станат убедени застъпници на материалистически теоретико-критически принципи. Това се дължи и на обстоятелството, че и най-горещите привърженици на модернистичната естетика и поетика никога не са били в пълен техен плен. Както в художествените произведения, така и в критическите им писания винаги се е чувствувала една подчертана близост до живота, до културно-историческите процеси на времето, до съдбата на човека, на нацията ни. Затова и настъпилата еволюция не е съпроводена с драматични колизии, както е при някои други литератури. В този именно идейно-естетически прелом се състои и своеобразието на националния ни историко-литературен процес.

* * *

Важен момент в литературоведческото мислене в периода от Освобождението до Първата световна война е появата на марксистическата литературна теория и критика. Този факт е толкова по-пказателен и многозначим, защото процесът на това утвърждаване се извършва в един момент през 90-те години, когато социалистическото движение в България прави началните си стъпки, когато едва се организира партията на революционния пролетариат. При това организаторът и ръководителят на социалистическото движение у нас Д. Бла-

гоев става и основоположник, вестител на новите марксистически теоретико-естетически принципи, изяснява особеностите и закономерностите на националното ни литературно и общокултурно развитие от позициите на марксистическото учение.

Осъзнал твърде рано научната перспективност на материалистическите естетически традиции на българските и на руските революционни демократи, Благоев ги развива и обогатява с онова, което намира в съчиненията на Маркс и Енгелс, на Плеханов, с онова, до което сам се домогва в размислите си да използва силата на литературата за идеологическото съзряване на обществото. За да се разбере историческата значимост на Благоевите възгледи по проблемите на литературознанието и на общественото изобщи, те следва да се разглеждат не само на фона на всеотранното развитие на младата българска държава и национално-културните процеси, но и във връзка с равнището на тогавашното марксистическо мислене, в контекста на европейските идеологически тенденции. Видени в такъв аспект, те се открояват с цялата си непреходна същност, служили са като основа за по-нататъшно възможване на марксистическата теоретико-критическа мисъл. „Дейността на Д. Благоев от края на XIX и началото на XX в. — това е несъмнено крупно постижение на световната марксистическа естетика и критика. Отстояването на класовия принцип в изкуството, борбата срещу литературни теории, съжденията му за ролята на прогресивния мироглед в художественото творчество, за единството на съдържание и форма, за исторически неизбежната поява на новата, социалистическа литература — такъв е далеч непълният кръг на проблемите, които Благоев поставя и решава“ — пише с основание съветският учен Д. Ф. Марков („Генезис социалистического реализма“. М., 1970, с. 36).

Наистина теоретико-критическите статии на Д. Благоев, събрани в книгата „Обществено-литературни въпроси“ (1901), представляват ново явление с непреходно значение и в наше време. Издигнатите от Благоев теоретико-критически принципи са обусловени от новия обществен и естетически идеал, който той осъзнава и утвърждава, идеала на социализма. Този идеал той очертава върху основата на онези демократически и материалистически начала, които са движели историческото развитие на човешкото общество, намерили свой висш синтез в Марксовото учение. Върху диалектикоматериалистическа основа Благоев обосновава социално-историческата, гносеологическата, нравствено-философската, общоидеологическата същност и роля на художественотворческата дейност. Противно на идеалистическата естетика, на литературното произведение той гледа като на сеизмограф на общественото и духовното развитие, като на показател за нравствено-психологическите изменения, съпътстващи човешката личност, човешкото общество. Литературната творба не само отразява, но и подготвя обществото за исторически неизбежните изменения на социалните отношения, на критериите за социални, духовни ценности. Значимостта на едно произведение по думите на критика-марксист се обуславя от „правдивостта на картините и образите, които го съставляват“, т.е. те „да бъдат верни с действителността“, да разкриват съществени нейни страни. А това предполага писателят да има верни разбирания за значимо и случайно, за трайно и временно, за закономерностите на общественото развитие. Или, с други думи, да има правилни мироглед. От него именно, от правилния мироглед, зависи правдивото изобразяване на живота, зависи познавателната, идейната значимост на литературата. Все във връзка с писателското световъзприемане Благоев определя и степента на въздействието на литературата за прогресивното развитие на обществото. Това „влияние може да бъде толкова по-плодотворно, колкото по-ясно, по-правилно и по-съгласно с данните на съвременната наука обяснява причините на явленията“ (Сб. „Литературно-критически статии“, 1951, с. 66).

Многократно Благоев обосновава несъстоятелността на всевъзможните теории и твърдения за безсъзнателния характер на художествената дейност, разкрива реакционно-класовата основа на теорията за самоцелност на изкуството в нейните разновидности. Писателят „колкото и да не желае, внася в своите произведения мислите, идеите, чувствата на средата, на класата, на партията, към която принадлежи. Това е неизбежно“, подчертава Благоев (пос. съч., с. 70). И в това отношение неговите мисли и указания звучат напълно в духа на ленинските принципи. От подобни позиции той реагира на д-р Кръстев и на последователите му, които говорели, че писателят трябва да се опира само на своя „художествен инстинкт“, на творческата си инвенция, че мисловността не била характерна и наложителна за поетическото творчество и т. н.

И с теоретическите си постановки, и с практиката си на критик Благоев опровергава обвиненията на буржоазните литератори, че марксистическата естетика уж не признавала ролята на таланта, подценявала значението на художествената форма и т. н. „От художествената форма именно зависи онова мощно влияние, което упражняват художествените произведения върху обществото. Колкото формата на едно произведение е по-художествена, толкова по-голямо е неговото обществено значение“ — пише Благоев във връзка с романа „Сред мрака“ от Д. Т. Страшимиров. При всяка пълноценна творба съдържание и форма са в органическо единство — това е аксиома на българския критик-марксист. Основна повеля на всеки истински творец е да индивидуализира и типизира, да рисува фактите и явленията, да извежда мислите и идеите, които те възбуждат „не във вид на философски разсъждения и абстракции, а в живи образи и картини“ (пос. съч., с. 336). Благоев се домогва до верни концепции относно своеобразието на художественотворческата дейност и от това своеобразие обосновава и нейното по-непосредствено възприемане и въздействие върху разум и чувствата, върху интелектуалните и емоционалните страни на човешката личност. Все такива проникновени са съжденията му и по въпроса за тенденциозността на изкуството. Нея той смята присъща на всяко художествено произведение и тя е именно, която му „придава най-висока художествена цена“, дори и най-великите художествени произведения се отличават „с най-голяма тенденциозност“. Нетенденциозно изкуство никога не е имало и не може да има и суетни си остават усилията на формалистите да създадат някакво „незаангажирано“ изкуство. Затова, когато се разглежда едно произведение, въпросът се свежда не дали има или няма прокарана тенденция, а да се види каква е тая тенденция, на кого и за какво служи тя. Разсъжденията на българския критик по тези въпроси съответствуват на казаното от Енгелс за тенденциозността. За подобна близост говорят и Благоевите разбирания за обществено-идеологическото и нравствено-възпитателното значение на изкуството. Това значение Благоев извежда от степента, на която творбата отразява правдиво определена действителност.

Възприемайки литературата като социално и естетическо явление, Благоев разкрива нейните познавателни, социологически, философски, нравствено-възпитателни страни, стреми се да насочи развитието ѝ в съзвучие с прогресивното развитие, с потребностите на социалистическото движение, обосновава закономерната поява на революционно-пролетарската литература. В усилията си да изясни и утвърди принципите на марксизма в литературно-художествената и в теоретико-критическата дейност той се опира на творчеството на писатели както от националната, така и от световната литература, на хора от различни поколения и литературни направления. Но ако характеристиките му за писатели от предходните епохи се отличават с правдиви и непреходни по значение оценки, то когато погледът му се спира върху явления от текущия литературен живот, присъдите му невинаги са обосновани от гледище на закономерностите на културно-историческото развитие. Тук той абсолюти-

зира значението на мирогледа за сметка на художествения метод, преувеличава ролята на социалния произход и политическата принадлежност на писателя. Но при етапа, в който тогава се е намирала марксистическата критика, тези увлечения са напълно обясними. А и условията, при които се е развивала социалистическата идеология у нас, атакувана от различни страни и под различни форми, предубежденията, с които били изобразявани в литературата някои нейни представители, са обуславяли в значителна степен и непримиримостта на критика-марксист към всичко, несподелящо онова, което е съставлявало съкровеното му гражданско и естетическо верую, към хората, застанали съзнателно или несъзнателно на други политически и идеологически позиции. И в тази закономерна борба той често отъждествява писателя с политика, художника с общественика, твореца с публициста. В духа на Плехановия вулгарно-социологически детерминизъм Благоев е гледал на взаимоотношенията между писател и общество, между социален произход и културно-естетически изяви, между политически светоглед и художествена идейност, между жизнена и художествена правда. А това го довежда до някои несъстоятелни оценки както за някои писатели-реалисти, така и за онези творци, които са имали по-сложен път на идейно-естетическо развитие, търпейки различни и сложни влияния.

И у нас, както и в други страни, отношението към художественото творчество на хора с различни и противоречиви обществено-философски позиции се е меняло в зависимост от степента на идейно-естетическата, методологическата зрелост на критиката. Що се касае до своеобразните оценки, които Благоев дава на някои негови съвременни писатели, стоящи настрана от социалистическото движение, тези оценки имат своето обяснение в политическата атмосфера в онова време, в социално-класовата поляризация, в назряващите сблъсъци с буржоазната система.

И в областта на литературната теория и критика делото на Благоев отразява определен етап в развитието на естетическото мислене. Както неговите съвременници, така и всички, които по-късно са искали чрез литературата да служат на идеите на социализма, са се опирали на Благоевото теоретико-критическо наследство, което с най-съществените си страни продължава да е актуално и за нашата съвременност.

* * *

В началото на нашето столетие мнозина се стремят да следват принципите и указанията, утвърдени от Благоев в областта на литературата и литературната критика. По тези въпроси в социалистическия печат тогава пишат Д. Димитров, Л. Дюкмеджиев, Ст. Йончев, Стр. Кринчев и неколцина други, без обаче да могат да се издигнат до теоретическата вгълбеност на Благоев, нито да се извисят до по-правдива преценка на писателите, към които са насочвали критическия си поглед.

Най-талантливият последовател на Благоев е Георги Бакалов. Неговата многолетна литературоведческа дейност е свързана най-дълбоко и трайно с процеса на формиране и утвърждаване на българската марксистическа критика и изобщо на марксистическо мислене в различните области на знанието. Като редактор и сътрудник на редица социалистически издания той подхваща едни от най-парливите въпроси на литературното развитие, превежда и издава разнообразна марксистическа книжнина, стреми се да осветлява многообразните литературни явления от позициите на „диалектическия метод на марксизма“. Дейността му като литературовед се откроява особено когато започва да редактира сп. „Съвременник“ през 1908 г. Отсега нататък той се изявява и като ревностен органи-

зитор на литературния живот в различните му аспекти, от погледа му не отпада нищо, което засяга литературно-художествената и критическата дейност, съди и насърчава, оценява и критикува, живее с дълбокото съзнание, че защитава принципите на марксистическото учение.

Литературнотеоретическите и критическите възгледи на Г. Бакалов от първите две десетилетия на нашия век се открояват най-пълно в книгата му „Българската литература и социализмът“ (1911), където прави опит да обгърне литературното ни развитие от Възраждането насам, макар и само от определен ъгъл. В този обзор — непознато явление в тогавашната марксистеска книжнина — проличава равнището на социалистическата литературнокритическа и естетическа мисъл в ония години. И ако когато разглежда възрожденската литература, макар и все с оглед, доколко патосът ѝ се родее със социалистическата идейност, той подобно на Благоев проявява по-голяма широта, то когато се спира на следосвобожденския период, критическите му преценки стават твърде непримирими и стеснени, невинаги обосновано се критикуват видни писатели — негови съвременници. Колкото и да е мрачна картината на съвременната литература, нарисувана от Бакалов, която по думите му отивала „към декаденство“, той е обнадежден от факта, че вече се заражда едно ново направление, „което ще бъде по-близо до народните маси, защото ще изхожда от интересите на оная класа, която се бори за свобода“. Споделя увереността си, че е дошло време и социалистите да имат свои художествени завоевания, до каквито са се домогнали в другите области на знанието. Наченки на такава поезия вече се виждали в лицето на Д. Полянов, която щяла да бъде развита от нови ратници на социалистическата литература. И завършва разсъжденията си в тая насока с пожеланието „по-скоро да можем да поздравим появяването на пролетарски Ботевци“ (Избрани произведения. Т. I, с. 384).

Това, което намираме в книгата „Българската литература и социализмът“ и в статията „Литературен прелом“ като изходни позиции и общи постановки, като конкретни характеристики, оценки, прогнози, по-късно бива доразвивано в множество литературнокритически статии и очерци, особено за писателите-критически реалисти и за онези, които са платили дан на увлечения в една или друга насока, имали са противоречиво развитие. Основна причина, за да не може и този талантлив критик да се домогне през ония две първи десетилетия на века до верни, научно обосновани характеристики за делото на някои големи писатели, които не споделяли идеите на социализма, или на онези, които временно са били увлечени по модернизма, е дълбокото му убеждение за решаващата роля на политическия мироглед при създаване на пълноценни художествени творби. Но подобни възгледи и трактовки тогава са били характерни за цялата марксистеска критика.

Както Благоев, така и Бакалов, а и техните съратници чистосърдечно са смятали за свой дълг да воюват срещу всяко отклонение от бойката социална поезия, срещу онази литература, която застрашавала да притъпи борческото съзнание у народните маси, да отвлече вниманието им от парливите социално-политически въпроси на деня. Тяхната критическа дейност от края на миналия и началото на нашия век свидетелствува за сложните и противоречиви процеси, които са съпътствували формирането и развитието на социалистическото движение, утвърждаването на марксистеската идеология в различните области. Тя е поучителна и показателна както за всеотдайността и прозренията на тия пионери на социализма в България, така и за неизбежните противоречия и слабости, които са били спътник на усилията им да утвърдят нова теоретико-естетическа система, върху чиито принципи е трябвало да се роди литературата на възходящата пролетарска класа. Още със своята поява българската марксистеска критика започва да играе голяма роля в националното ни литературно развитие,

за да печели с течение на годините все по-широк терен и се утвърди като ръководен фактор в идейно-естетическото съзряване на творческата ни интелигенция, на народа ни.

* * *

Разбира се, наред с така очертаните основни моменти и развойни линии в литературознанието ни от Освобождението до Първата световна война съществуват още твърде разнородни изяви, които имат най-често еkleктичен характер и трудно могат да бъдат подведени към определена методологическа насока. Както преди Освобождението, и сега мнозина са онези, които се блазнят от мисълта, че могат да участвуват в литературния живот и чрез критико-оценъчна дейност. Поети, писатели, книжовници, културно-просветни и обществени дейци по различни поводи излизат с твърде своеобразни в жанрово отношение критически писания, ръководени очевидно от съзнанието да насочат литературата ни в посока, която те смятат за най-целесъобразна, за да отговаря на собствените им разбирания за културни и естетически ценности, макар и невинаги да са били подготвени за подобен род сложна и отговорна дейност. При все това някои от тях са проявявали верен усет, оказвали са на перспективни начала, домогвали са се до правдиви съждения с оглед създаването на литература, съзвучна с националните обществени и културни потребности. А и онези, които са увлечени в една или друга степен по естетско-формалистични теории, особено апологетите на символизма, скоро и те подхвърляли на преоценка собствените си позиции, за да възприемат принципи, извеждащи към една подчертано демократична и жизненоправдива народностно-възпитателна литература. В това се състои и една от особеностите на литературния ни живот от това време, които особености наблюдаваме още през възрожденската епоха.

Несъмнено цялото богатство и многообразие от явления и прояви в областта на литературоведческата дейност — в нейните различни области и аспекти — трудно могат да бъдат обхванати и характеризирани подробно откъм тяхната съдържателна и методологическа страна в един обзор от рода на настоящия. Картината на тази дейност през първите четири десетилетия на свободен национален обществено-политически и културен живот е твърде пестра, сложна и противоречива. Свидетели сме на една рядко голяма активност и в тази област, активност, обусловена от най-разнообразни подбуди и съображения, от разбирания, твърде хетерогенни в идейно и естетическо отношение. А това налага да бъдат обстоятелствено изучени и осветлени както основните моменти и развойни линии, така и своеобразните прояви и явления, гравитиращи към една или друга идейно-естетическа насока, към едни или други тенденции в литературоведското мислене на времето. Само така ще може да се открие в нейната пълнота и релефност и теоретико-критическата дейност — тази „втора“ линия в националния ни историко-литературен процес, без която не е възможно да имаме цялостна картина за духовно-интелектуалния живот през тази бурна и динамична следосвобожденска епоха, когато българската художествена и литературно-историческа, теоретическа и критическа мисъл се извисява до големи висоти, определящи кардиограмата на цялостното ни духовно развитие.